

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات
گروه ادبیات فارسی

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

شکواییه در سبک عراقی

استادان راهنما:

دکتر محمود براتی

دکتر علی اصغر باباصفری

استاد مشاور:

دکتر مهدی نوریان

پژوهشگر:

نرگس ملک زاده

شهریورماه ۱۳۸۸

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات،
ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع
این پایان نامه متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی
خانم نرگس ملک زاده

تحت عنوان
شکوائیه در سبک عراقی

در تاریخ ۸۸/۱۶/۳۱ توسط هیات داوران بررسی و با درجه **ستاره** به تصویب رسید.

امضاء
امضاء
امضاء
امضاء
امضای مدیر گروه

با مرتبه علمی استادیار
استادیار

با مرتبه علمی استاد

با مرتبه علمی استادیار

با مرتبه علمی استادیار

دکتر محمود براتی
دکتر علی اصغر باباصفری

دکتر سیدمهدی نوریان

دکتر سیدمرتضی هاشمی

دکتر احمدرضا یلمه ها

۱- استاد راهنمای پایان نامه

۲- استاد مشاور پایان نامه

۳- استاد داور داخل گروه

۴- استاد داور خارج از گروه

کنون سزود که سپاس تو را ادا سازم

به کلک روشن و گفتار صادقانه همی

در این نوشتار فرصت را غنیمت می‌شمارم و از محضر استادان
ارجمند و گرامی راهنما و مشاور جناب آقای محمود براتی، جناب
آقای دکتر علی اصغر باباصفیری و جناب آقای دکتر مهدی نوریان
کمال تشکر و سپاس گذاری را دارم.

تقدیم به آن که در دامن پر عطوفتش بالیدم؛ با سخنا دلنوازش جان گرفتم؛

... مادرم!

آن که با دستان پر مهر و نوازشگرش عشق را به من هدیه کرد و با مهربانی نگاهش
زندگی دوباره یافتم.

او که با فروغ چشمان اهوراییش روشنایی بخش یلدای دیجورم شد.

چکیده

رساله حاضر، در بردارنده بحثی تحلیلی در ارتباط با انواع شکواییه در سبک عراقی است. نظر به اینکه، سبک عراقی یکی از مهم‌ترین و وسیع‌ترین سبک‌ها در ادب فارسی به حساب می‌آید و در مقایسه با سبک خراسانی بیشتر درونگراست تا برون‌گرا، یکی از موضوعات محتوایی و بسیار برجسته این سبک، شکواییه است. بنابراین شکواییه در سبک عراقی اهمیت فراوان می‌یابد و موضوع از نظر زمانی، قرن هفتم تا نهم هجری را در بر می‌گیرد. عوامل متفاوتی همچون عوامل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی به خصوص حمله مغول در روح و جان شاعران تأثیر بسزایی داشته و آنها را برانگیخت تا درباره موضوعاتی چون فقر، نکوهش چرخ، گله از معشوق، ستم حاکمان ظالم، بی‌عدالتی ستمگران، رباکاری زهد فروشان، تنهایی و پیری و... شکوه‌سرایی کنند و اندوه دل خود را از جور زمانه و اهل روزگار خویش در شعر جلوه‌گر سازند. از آنجا که پرداختن به شعر تمامی شاعران دوره سبک عراقی در یک رساله ممکن نبود از این رو در این تحقیق آثار منظوم هشت شاعر برجسته این دوره، شامل کمال اسماعیل اصفهانی، مولانا جلال الدین محمد بلخی، سعدی شیرازی، خواجوی کرمانی، ابن یمین فریومدی، سلمان ساوجی، حافظ شیرازی و عبدالرحمان جامی از نظر شکوه‌سرایی و نوع شکواییه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. در این راستا، شکواییه‌ها در پنج فصل کلی با عناوین شکواییه‌های شخصی، فلسفی، اجتماعی، سیاسی و عرفانی طبقه بندی شده، سپس با توجه به فراز و نشیب‌هایی که در هر یک از انواع شکواییه‌ها مشاهده می‌شد، هریک با توجه به ویژگی‌های جزئی به بخش‌های مجزا تقسیم بندی گردیده است.

کلید واژه‌ها : اجتماع، سبک عراقی، شعر، شکواییه، غزل، قطعه

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول : کلیات
۱-۱-۱	تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن
۲-۱	پیشینه تحقیق
۳-۱	روش تحقیق و مراحل آن
۴-۱	ادبیات غنایی
۴-۱-۱	تعریف شعر غنایی
۴-۱-۲	دوران شعر غنایی
۴-۱-۳	موضوعات شعر غنایی
۴-۱-۴	انواع شعر غنایی (از لحاظ قالب)
۵-۱	سبک عراقی
۵-۱-۱	مختصات سبک عراقی
۶-۱	مقایسه سبک خراسانی و سبک عراقی
۷-۱	تفاوت سبک عراقی و سبک خراسانی در چیست؟
۸-۱	وضع سیاسی ایران در دو قرن هفتم و هشتم هجری
۹-۱	موقعیت ایران
۱۰-۱	هجوم مغول و تاتار
۱۱-۱	وضع اجتماعی مغولان مقارن ظهور چنگیز
۱۲-۱	سیاست اقتصادی چنگیز خان
۱۳-۱	روش سفیهانه خوارزمشاه
۱۴-۱	وضع اجتماعی ایران در دو قرن هفتم و هشتم هجری
۱۵-۱	مقاومتها و قیامهای ایرانیان و ادامه کشتار و ویرانی
۱۶-۱	دوران غارتها
۱۷-۱	نظام اجتماعی
۱۸-۱	نتایج ایلغار مغول
۱۹-۱	نتیجه
۲۰-۱	اوضاع سیاسی ایران در دوره تیموریان
۲۱-۱	تیمور و تیموریان

عنوان	صفحه
۱-۲۲- آق قویونلوها و قراقویونلوها.....	۳۲
۱-۲۳- وضع اجتماعی ایران در قرن نهم هجری.....	۳۲
۱-۲۴- فجایع اعمال تیمور.....	۳۳
۱-۲۵- مصائب ومفاسد عهد.....	۳۴
۱-۲۶- مقایسه‌ای کوتاه میان عهد مغولان و تیموریان.....	۳۶
۱-۲۷- اثر اوضاع اجتماعی عصر مغول بر ادبیات.....	۳۷
۱-۲۸- وضعیت ادبیات ایران در قرون هفتم و هشتم و نهم هجری.....	۳۸
۱-۲۹- شاعران پارسی گوی در دو قرن هفتم و هشتم هجری.....	۴۰
۱-۳۰- شاعران پارسی گوی از اواخر قرن هشتم تا اوایل قرن دهم هجری.....	۴۲
۱-۳۱- گذری بر زندگی چند تن از برجسته ترین شاعران سبک عراقی.....	۴۲
۱-۳۱-۱- کمال الدین اسماعیل اصفهانی.....	۴۴
۱-۳۱-۲- مولانا جلال الدین بلخی.....	۴۶
۱-۳۱-۳- مصلح بن عبدالله سعدی شیرازی:.....	۴۸
۱-۳۱-۴- خواجوی کرمانی.....	۵۱
۱-۳۱-۵- ابن یمین فریومدی.....	۵۶
۱-۳۱-۶- سلمان ساوجی.....	۵۸
۱-۳۱-۷- شمس الدین محمد حافظ شیرازی.....	۶۰
۱-۳۱-۸- عبدالرحمن جامی.....	۶۲
۱-۳-۲- شکواییه (بث الشکوی).....	۶۵

فصل دوم: شکواییه شخصی

۱-۲- شکوه از معشوق.....	۷۳
۲-۲- شکوه از فراق.....	۸۶
۲-۲-۱- شکوه از طولانی بودن شب فراق.....	۹۳
۲-۲-۲- شکوه از کوتاهی شب وصل.....	۹۵
۳-۲- شکوه از ممدوح.....	۹۵
۴-۲- شکوه از تنهایی.....	۹۹
۵-۲- شکوه از ناکامی.....	۱۰۴
۶-۲- شکوه از رقیب.....	۱۰۷

عنوان	صفحه
۷-۲- شکوه از تهیدستی	۱۱۰
۸-۲- شکوه از پیری.....	۱۱۳
۹-۲- شکوه از غم.....	۱۱۵
فصل سوم : شکواییه فلسفی	
۱-۳- شکوه از فلک	۱۱۹
۲-۳- شکوه از بخت	۱۲۵
۳-۳- شکوه از روزگار.....	۱۲۸
۴-۳- شکوه از جهان	۱۳۱
۵-۳- شکوه از زمانه	۱۳۳
۶-۳- شکوه از مرگ.....	۱۳۶
۷-۳- شکوه از تقدیر	۱۳۹
فصل چهارم: شکواییه اجتماعی	
۱-۴- شکوه از مردم زمانه	۱۴۳
۲-۴- شکوه از زهد فروشان.....	۱۴۸
۳-۴- شکوه از شرایط زمانه	۱۵۰
۴-۴- شکوه از خواجهگان	۱۵۲
فصل پنجم: شکواییه سیاسی	
۱-۵- شکوه از حاکمان	۱۵۸
فصل ششم: شکواییه عرفانی	
سخن پایانی.....	۱۷۳
منابع و مآخذ.....	۱۷۵

فهرست شکل‌ها

صفحه	عنوان
۱۱۷.....	شکل ۱-۲- بسامد براساس شکواییه شخصی.....
۱۱۸.....	شکل ۲-۲- بسامد براساس شکواییه شخصی.....
۱۴۱.....	شکل ۱-۳- بسامد براساس شکواییه فلسفی.....
۱۴۲.....	شکل ۲-۳- بسامد براساس شکواییه فلسفی.....
۱۵۵.....	شکل ۱-۴- بسامد براساس شکواییه اجتماعی.....
۱۵۶.....	شکل ۲-۴- بسامد براساس شکواییه اجتماعی.....
۱۶۲.....	شکل ۱-۵- بسامد براساس شکواییه سیاسی.....
۱۶۳.....	شکل ۲-۵- بسامد براساس شکواییه سیاسی.....
۱۶۷.....	شکل ۱-۶- بسامد براساس شکواییه عرفانی.....
۱۶۸.....	شکل ۲-۶- بسامد براساس شکواییه عرفانی.....
۱۶۹.....	شکل ۳-۶- بسامد بر اساس نام شاعران.....
۱۷۰.....	شکل ۴-۶- بسامد بر اساس نام شاعران.....
۱۷۱.....	شکل ۵-۶- بسامد بر اساس تعداد ابیات.....
۱۷۲.....	شکل ۶-۶- بسامد بر اساس تعداد ابیات.....

فهرست جدول

صفحه

عنوان

جدول ۱-۱ - زندگی‌نامه شاعران ۴۴

پیشگفتار

ادبیات غنایی، بیشتر شامل موضوعاتی می‌شود که در آن از عواطف و احساسات شخصی افراد به طور خاص سخنی به میان می‌آید. «در این صورت، شاعر با نگاهی عاطفی به مسائل درونی خود رنگ فلسفی و جامعه‌شناختی می‌دهد و با طرح مسائل عمیق فلسفی و روانی مسائل انسان را در ارتباط با حیات و ممات، داشتن و نداشتن، خوشبختی و بدبختی و امثال اینها به شکل مؤثر و اندوهناک توصیف می‌کند» (شمیسا، ۱۳۶۹: ۸۷)

در این نوشتار، به ادبیات غنایی به عنوان موضوع اصلی این رساله توجه بیشتری مبذول می‌شود و کوشش می‌گردد، تا با توضیح جزئیات ادبیات غنایی در فهم بیشتر مطالب مربوط، دستداران ادب فارسی یاری شوند.

در شعر فارسی، ادب غنایی به صورت داستان، مرثیه، مناجات، بئ الشکوی و گلایه و تغزل در قالب‌های غزل، مثنوی و رباعی مطرح می‌شود، که از همه مهم‌تر قالب غزل است. لذا نگارنده، موضوع شکواییه را که از موضوعات مهم و مطرح ادبیات غنایی است، در تمام قالب‌های موجود در سبک عراقی که به لحاظ تاریخی، دوره مغولان و ایلخانان و تیموری را در بر می‌گیرد و از قرن هفتم تا اواخر قرن نهم ادامه دارد؛ بررسی کرده و به طبقه‌بندی آنها پرداخته و سپس کوشیده است، تا هر یک از موضوعات بئ الشکوی را به شکل جداگانه بررسی و تحلیل نماید. اما از آنجا که، سبک عراقی از گستردگی بسیاری برخوردار است، مجال و توان بررسی موضوعی با چنین وسعتی در این پژوهش امکان‌پذیر نبود. لذا به بررسی آثار منظوم هشت شاعر برجسته این سبک که نسبت به دیگر شعرا هم از آثار بیشتری برخوردار بودند و هم شعری قوی‌تر داشتند و از این جهت الگو و سرمشق سرایندگان در قرن‌های بعدی شدند، پرداخته شد، که عبارتند از: کمال الدین اسماعیل اصفهانی، مولانا جلال الدین محمد بلخی، سعدی شیرازی، خواجوی کرمانی، ابن یمین فریومدی، سلمان ساوجی، حافظ شیرازی و عبدالرحمن جامی. بنابراین کوشش شده تا شکواییه از جنبه‌های مختلف در اشعار این شاعران بررسی گردد و به دیگر شاعران سبک عراقی نیز تعمیم داده شود. در این راستا، شکواییه‌ها در پنج فصل کلی با عناوین شکواییه‌های شخصی، فلسفی، اجتماعی، سیاسی و عرفانی طبقه‌بندی شد. سپس با توجه به فراز و نشیب‌هایی که در هر یک از انواع شکواییه‌ها مشاهده می‌شد، هر یک بسته به ویژگی‌های جزئی به بخش‌های مجزا تقسیم‌بندی گشت. به عنوان مثال فصل شکواییه‌های شخصی شامل نه بخش کوچکتر با عناوین شکوه از معشوق، فراق (طولانی بودن شب فراق، کوتاهی شب وصال)، ممدوح، تنهایی، ناکامی، رقیب، تهیدستی، پیری و غم می‌باشد و ذیل هر یک از این عناوین، اشعار تک تک شاعران مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. همچنین، فصل شکواییه‌های فلسفی در هفت بخش مجزا با عناوین شکوه از فلک، بخت، جهان، روزگار، زمانه، مرگ و تقدیر مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. در مورد شکواییه‌های اجتماعی نیز، لازم به ذکر است که آنها نیز در چهار بخش شکوه از مردم زمانه، زهدفروشان، شرایط زمانه و خواجگان بررسی شده و در آخر هم، فصل شکواییه سیاسی در بخشی با موضوع شکوه از حاکمان و فصل شکواییه‌های عرفانی به صورت کلی بحث و بررسی شده است.

فصل اول

کلیات

۱-۱- تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن

نظر به اینکه سبک عراقی یکی از مهم ترین و وسیع ترین سبک ها در ادب فارسی قلمداد می شود، شاعرانی که در این سبک هنرنمایی کردند کم نیستند و از اهمیت زیادی در جلوه گاه ادب فارسی برخوردارند و در مورد موضوعات زیادی شعر سروده اند، که بعضی جنبه بیرونی دارد و بعضی جنبه درونی. سبک عراقی در مقایسه با سبک خراسانی بیشتر درونگراست تا برونگرا و شکوائیه یکی از موضوعات محتوایی است که جنبه درونی دارد و در این سبک بسیار برجسته است. اینکه این پدیده در شعر تابع مسائل انسانی یا عوامل فرهنگی و اجتماعی و سیاسی است، اهمیت بسیار دارد و حمله مغول یکی از مهم ترین و مؤثرترین عواملی است که در روح و جان شاعران تاثیر بسزایی داشت و آنها را برانگیخت تا در باره موضوعاتی چون فقر، نکوهش چرخ، گله از معشوق و حاکمان زمانشان شعر بسرایند. با توجه به این که تاکنون به موضوع شکوائیه کمتر پرداخته شده و تنها اشاراتی چند به آنها صورت گرفته است، لذا قصد آنست که در این تحقیق به این موضوع پرداخته شود و آثار نظم هشت شاعر برجسته این دوره مورد بررسی قرار گیرد که عبارتند از:

۱. کمال اسماعیل اصفهانی ۲. مولانا جلال الدین بلخی ۳. سعدی شیرازی ۴. خواجوی کرمانی ۵. ابن یمین

فریومدی ۶. سلمان ساوجی ۷. حافظ شیرازی ۸. عبد الرحمن جامی

۲-۱- پیشینه تحقیق

با وجود جستجوهای فراوانی که در سایت‌های اینترنتی و نرم افزار نمایه و فهرست مقالات ایرج افشار و فهرست پایان نامه‌ها صورت گرفت، تنها یک رساله کارشناسی ارشد از آقای ناصر حسین پور با عنوان شکواییه‌های خاقانی، در سال ۱۳۷۶ و در دانشگاه آزاد فسا یافت شد.

۳-۱- روش تحقیق و مراحل آن

روش تحقیق در این پایان‌نامه، اسنادی و تحلیل محتوایی موضوع است و مراحل به ترتیب زیر انجام می‌گیرد. در گام نخست، دیوان و کلیات اشعار شاعران نامبرده را مطالعه کرده و مطلبی را که به نحوی با موضوع شکواییه در ارتباط است، فیش برداری خواهیم کرد. پس از آن در هر دیوانی بر حسب فیش‌های نوشته شده، به یک جمع بندی آماری از موضوعات مختلف شکواییه برای رسیدن به سیر بسامدی آنها می‌پردازیم. سپس هریک از موضوعات مطرح شده را بر حسب منابع مختلف ادبی در دسترس، در بوته نقد و تحلیل و بررسی می‌گذاریم و با این کار با نگاهی تحلیلی انتقادی به اشعار هریک از شاعران مورد بحث می‌پردازیم و از جهات گوناگون با جهان بینی هر شاعری از این لحاظ بیشتر آشنا می‌شویم. در گام بعدی، فصل بندی پایان نامه را بر حسب موضوعات مختلفی که در حوزه شکواییه از دیوان‌های مختلف به صورت فهرست موضوعی فیش برداری شده ارائه می‌دهیم. لازم به ذکر است که، این فصل بندی با اولویت بسامد اشعار شکل می‌گیرد و ذیل هر موضوعی، مباحث مختلف شکواییه از دیوان هر شاعری بر پایه ترتیب تاریخی، بر مبنای تاریخ فوت شاعران ارائه می‌گردد. در پایان بر آنیم تا به وسیله این چنین تحقیقاتی در عرصه ادب پارسی، بتوانیم بیش از پیش به دنیای هر شاعر و دیدگاه او به زندگی و جهان بینی او برسیم.

۴-۱- ادبیات غنایی

پیش از آنکه هر گونه سخنی در این رساله به میان آورده شود، نخست باید بدانیم که «در تقسیم بندی‌های کلی، ادبیات را به چهار دسته مجزا، متمایز کرده‌اند از جمله ادبیات غنایی، حماسی، تعلیمی و نمایشی.» (شمیسا، ۱۳۶۹: ۸۷)

«زیرا، مطالعه در جوانب روحی و معنوی یک شاعر و بررسی ادوار سیر صعودی یا نزولی یک اندیشه یا یک زمینه وجدانی و عاطفی، از طریق تقسیم بندی آثار ادبی بر اساس انواع امکان پذیر است. فایده تقسیم بندی آثار

ادبی بر این اساس این است که، به خوبی می‌توان علل ضعف یا قوت یکی از انواع را در دوره‌ای خاص بررسی کرد. وقتی بدانیم حماسه یا شعر غنایی چیست و شرایط تاریخی و اجتماعی هر کدام چه می‌باشد، به خوبی می‌توانیم از علل ضعف و انحطاط یا اوج شکفتگی هر نوع در ادوار مختلف سخن بگوییم. براساس شناسایی این نظریه، علل اوج حماسه در قرن چهارم و انحطاط آن در عصر مغول، و باز اوج غنا و شعر غنایی در عصر مغول را خوب می‌توان تفسیر و توجیه کرد.» (حاکمی، ۱۳۸۶: ۲۳)

« بدین ترتیب، ادبیات حماسی اغلب دربرگیرنده متون و اشعاری است که، به شرح دلاوری‌ها و اساطیر مردم یک ملت می‌پردازد و جنبه پهلوانی و اساطیری آن در نزد اقوام نسبت به دیگر جنبه‌ها برتری دارد. بر همین مبنای ادبیات غنایی بیشتر شامل اشعاری می‌گردد که، صحبت از عواطف و احساسات شخصی افراد به طور خاص می‌کند. در این صورت، شاعر با نگاهی عاطفی به مسائل درونی خود، رنگ فلسفی و جامعه‌شناختی می‌دهد و با طرح مسائل عمیق روانی و فلسفی، مسائل انسان را در ارتباط با حیات و ممات، داشتن و نداشتن، خوشبختی و بدبختی و امثال اینها به شکل مؤثر و اندوهناک توصیف می‌کند.» (شمیسا، ۱۳۶۹: ۸۷)

ادبیات تعلیمی، اغلب شامل اشعاری می‌گردد که به منظور تعلیم و آموزش مطلبی سروده شده است. و در نهایت، ادبیات نمایشی، شامل اکثر متن‌ها و اشعاری است که اغلب به منظور نمایش به صورت تئاتر یا فیلم در جهان رواج دارد.

در اینجا، ما به ادبیات غنایی به عنوان موضوع اصلی این رساله، توجه بیشتری مبذول می‌داریم. لذا، می‌کوشیم که با توضیح جزئیات ادبیات غنایی، در فهم بیشتر مطالب دو ستاداران ادب فارسی را یاری نماییم. هم‌چنین، از آنجا که در شعر فارسی، ادب غنایی به صورت داستان، مرثیه، مناجات، بئ الشکوی و گلایه و تغزل در قوالب غزل، مثنوی و رباعی مطرح می‌شود- که از همه مهم‌تر قالب غزل است- لذا نگارنده، موضوع شکواییه را که از موضوعات مهم و مطرح ادبیات غنایی است، در تمام قوالب موجود در سبک عراقی بررسی کرده و به طبقه بندی آنها پرداخته، و سپس کوشیده است تا هر یک از موضوعات بئ الشکوی را به شکل جداگانه، بررسی و تحلیل نماید.

۱-۴-۱- تعریف شعر غنایی

با توجه به مطالبی که در سطور پیشین ذکر شد، ابتدا باید به تعریف جامعی از شعر به لحاظ غنایی بودن آن برسیم. «شعر غنایی، در نظر لامارتین و موسه و بسیاری از شاعران رمانتیک، شعری است که شاعر «خویشتن خویش» را موضوع آن قرار می‌دهد و به همین مناسبت تصور می‌کردند که شعر غنایی شعری است شخصی، در

صورتی که چنین نیست. شعر غنایی، شعری است کاملاً اجتماعی و اگر تعریف این گروه را بپذیریم بخش عمده‌ای از شعرهای غنایی را باید از حوزه تعریف «غنایی» بیرون کنیم. تعریف دقیق شعر غنایی شاید چنین باشد: «شعر غنایی سخن گفتن از احساس شخصی است» به شرط اینکه، از دو کلمه «احساس» و «شخصی» وسیع‌ترین مفاهیم را در نظر بگیریم. یعنی تمام انواع احساسات: نرم‌ترین تا درشت‌ترین آنها، با همه واقعیاتی که وجود دارد. احساس شخصی بدان معنی که، خواه از روح شاعر مایه گرفته باشد، خواه از احساس او؛ به اعتبار اینکه شاعر فردی است از اجتماع و روح او در برابر بسیاری از مسائل با تمام جامعه اشتراک موضع دارد.» (حاکمی، ۱۳۸۶: ۱۵)

۱-۴-۲- دوران شعر غنایی

ذکر این مطلب ضروری می‌نماید که «شعر حماسی، در دوران طفولیت جوامع به وجود می‌آید و شعر غنایی، شعری است که در دوران جوانی جامعه‌ها رشد می‌کند. بدین گونه که، فرد «خویشتن خویش» را باز می‌یابد و «نداهای درون» خویش را می‌شنود. با این همه، این نوع شعر در جوامعی که به مرحله کهنوت و پیری رسیده‌اند نیز ظهور دارد. عوامل آن، به کار بردن «من» بیش از حد، نیاز به لذت‌ها، بدبینی برخاسته از دست نیافتن درباره بودن و کوشش‌های ذهن در باب آزادی و... است. بر روی هم، انسانیت در مرحله جوانی و پیری یک نوع اندیشه و احساس دارد، یعنی در پیری بازگشتی دارد به احساسات دوران جوانی خویش، اما تعبیر و برداشت او از نوع احساسات در این دو دوران، یکسان نیست.» (حاکمی، ۱۳۸۶: ۱۵)

۱-۴-۳- موضوعات شعر غنایی

در دنیای شعر موضوعاتی نهفته است که آشنایی با آنها تا حدودی لازم است. توانایی تخیل در آفرینش حوادث و قهرمانان آن گونه که در شعر حماسی دیده می‌شود، بی‌کرانه است. اما در برابر نفسانیات انسان این آفرینش در حدی معین می‌ایستد، زیرا در نفس انسان، احساسات ثابت است و نوع احساساتی که بشر در تاریخ با آن رو به رو بوده، در یک جدول معین تقریباً ثابت مانده است. این احساسات، موضوعات شعر غنایی است و می‌توان آنها را به احساسات مربوط به فرد، خانواده، انسانیت، وطن، طبیعت و خدا تحدید کرد. با این تفاوت که، نوع احساسات ما در برابر مسائل متغیر است. مرگ، در یک دوره برای افراد یک جامعه وحشتناک است و گاه ممکن است برای اجتماعی یا افرادی شیرین باشد. البته، بعضی از این موضوعات به نسبت تازگی دارد؛ مثلاً احساس نسبت به مسئولیت و یا احساس نسبت به وطن امری جدید است.

در شعر فارسی وسیع‌ترین افق معنوی، افق شعرهای غنایی است. مطالعه در تطور انواع غنایی در ادب فارسی گسترده‌ترین زمینه بحث است. موضوعاتی که در ادب فارسی حوزه شعر غنایی را تشکیل می‌دهد، تقریباً تمام موضوعات رایج است، به جز (حماسه و شعر تعلیمی). حتی داستان‌های منظوم ادب فارسی (که نمی‌توان به دقت عنوان دراماتیک و نمایشی بر آن اطلاق کرد) همه در مقوله شعر غنایی قرار می‌گیرند و در یک نگاه اجمالی: شعرهای عاشقانه، فلسفی، عرفانی، مذهبی، هجو، مدح و وصف طبیعت، همگی مصادیق شعر غنایی هستند. نکته قابل ملاحظه اینکه، در ادبیات فارسی این مفاهیم اغلب با یکدیگر به هم آمیخته‌اند و یک قطعه شعر یا یک قصیده، ترکیبی از مجموعه این مفاهیم است. غزل فارسی، که یکی از سرشارترین حوزه های شعر می‌باشد، نمونه خوبی است که در آن می‌توان آمیزش انواع غنایی را به خوبی ملاحظه کرد. در یک غزل حافظ، مسائل اجتماعی (که با بیانی غنایی بر اساس «من» گسترده و اجتماعی شاعر مطرح می‌شود) با مسائل خصوصی (از قبیل مرثیه دوست یا فرزند) و مباحث فلسفی (آغاز و انجام زندگی و سرنوشت انسان و اعتراض در برابر نظام کائنات) و هجو و طنز محیط و وصف طبیعت به هم می‌آمیزد، و در یک زمینه کلی عرفانی سیر می‌کند. اینها همه انواع جداگانه غنایی هستند که در شعر او ترکیب یافته‌اند.

در آغاز ادب دری، این انواع از یکدیگر بیشتر تمایز دارند. هر قدر شعر فارسی به کمال نزدیک‌تر می‌شود، این مفاهیم به یکدیگر بیشتر می‌آمیزند. ناگفته پیداست که، یکی از علل اصلی این آمیختگی انواع غنایی در ادب فارسی (و نیز ادب عرب)، تأثیر قوالب شعری و سنت‌های ادبی است. حکومت قالب و فرم (مثلاً شکل قصیده با قوافی پی در پی) سبب شده است که سلسله تداعی شعری را در یک شعر در کنار یکدیگر قرار دهد.

اصطلاح غنایی، که در برابر لیریک (LIRIQUE) فرنگی در سال‌های اخیر در ادبیات فارسی و عربی رایج شده، در قدیم نبوده است، چنان که حتی قدما برای مجموعه غنایات اصطلاح خاصی نداشتند. تعبیراتی از نوع غزل یا تغزل، در ادبیات ما بوده که در طول زمان مفهوم آن تغییرات وسیعی یافته است. همچنین هجو مصادیق گوناگون داشته، اما مجموعه اینها را به نام خاصی نمی‌خوانده‌اند. کلمه غنایی (از ریشه غنا به معنی موسیقی و نواختن و آواز خواندن) برابر است با کلمه لیریک (به معنی شعری که همراه با «لیر» - یک نوع آلت موسیقی - خوانده می‌شده است) در زبان یونانی قدیم، که بعدها به ادبیات اروپایی راه یافت.

امروز در مطبوعات و زبان منتقدان مطبوعات، اصطلاح غنایی یا لیریک به معنی محدود و ناقص کردن آن (چنان که لامارتین و موسه تصور کرده بودند) به کار می‌رود. مثلاً، هر شاعری را که از عشق (به معنی محدود و کودکانه و جوانانه آن) سخن بگوید، شاعر غنایی می‌خوانند، در صورتی که چنین نیست. تقریباً تمامی آثار شعری معاصران ما (جز در نمونه‌هایی که مصداق دقیق حماسه یا بعضی تجربه‌های نمایشی و گاه تعلیمی قرار

می‌گیرد) نمونه‌های شعر غنایی است. با این تفاوت که در یک نوع، از «من» تنها و رمانتیک و بیمارگونه فردی سخن می‌رود (عاشقانه‌های روزنامه‌گی و قطعه‌های ادبی منظوم) و در یک نوع، از «من» گسترده و اجتماعی هنرمند (مثل بعضی از شعرهای نیمایی یا اخوان ثالث و ملک الشعراء بهار) سخن گفته می‌شود. همه اینها مصادیق شعر غنایی هستند.

در بررسی انواع غنایی در شعر فارسی، زمینه اجتماعی را نباید فراموش کرد. هجوهای فردی را با هجوهای اجتماعی نباید در یک طراز قرار داد. مرثیه‌های خصوصی را با مرثیه‌های عام و اجتماعی نباید یکسان شمرد، و بر همین قیاس، هریک از انواع غنایی را با توجه به ارتباط و پیوندی که با جامعه و قلب تاریخ دارد، باید به خوبی بررسی کرد. در چنین سنجشی می‌توان ارزش گویندگانی از نوع حافظ یا عبید را به خوبی دریافت. (حاکمی، ۱۳۸۶: ۱۶-۱۸)

«موضوع‌های شعر غنایی در ادب اروپایی: عشق، مرگ، سرنوشت انسان، طبیعت، خدا، عروسی، جشن، وطن، دوستی، ایمان مذهبی و مانند اینها بوده است. در فارسی و عربی این نوع شعر دامنه وسیع‌تری پیدا کرده است و شامل مدیحه، عرفان، مرثیه، سوگنامه، فخریه، حبسیه، وصف طبیعت، قصیده، مناظره، معما و موضوعاتی از این قبیل می‌شود. در زبان فارسی به جای اصطلاح غنایی، می‌توان شعر شخصی به کار برد.» (پیشین، ۲۴)

۱-۴-۴- انواع شعر غنایی (از لحاظ قالب)

اندیشه‌های گوناگون شاعران که خاستگاه اصلی به ذهن آمدن شعر قلمداد می‌گردند، مظهر طرفی هستند که به لحاظ ادبی «قالب شعری» نامیده می‌شوند. برای ورود به هر شاخه از ادبیات - که بیشتر به تقسیم بندی آن پرداختیم - آشنایی با این قالب‌ها ضروری می‌نماید.

الف) قصیده، که مضمون آن معمولاً مدیحه، مرثیه، هجو، اندرز و مسائل دینی است. قصیده معمولاً دارای مقدمه ای است که صرفاً جنبه غنایی داشته باشد و به طور کلی «نسیب» نامیده می‌شود، ولی چنانچه رنگ عاشقانه داشته باشد، به آن «تشبیب» یا «تغزل» می‌گویند. البته در اینجا باید اشاره کرد که، این قالب شعری شامل مجموعه بزرگتری از مضامین غنایی است، تا غزل که دامنه ای بس محدود دارد.

ب) غزل، که جلوه گاه اشعار غنایی مخصوصاً در زمینه عواطف عاشقانه، عرفان، اندیشه‌های فلسفی و مانند اینها است.

ج) قطعه، که موضوع آن معمولاً فلسفی، اخلاقی و یا غور و تفکر است.